НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИК І ВЛАДА

Київ 2016

УДК 930.1(44)
ББК 63.3(4Укр)
І 90

Історик і Влада. Колективна монографія / Відповідальний редактор В.Смолій; творчий керівник проекту І.Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 543 с.

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Геннадій Боряк
доктор філософських наук, професор
Валентин Онопрієнко

Авторська група:
Ірина Колесник
творчий керівник проекту

Віталій Андрєєв
Олена Богдашина
Володимир Ващенко
Ігор Верба
Дмитро Вирський
Леонід Зашкільняк
Ярослав Калакура
Алла Киридон
Юлія Кісельова
Віталій Масненко
Вадим Осін
Андрій Острянко
Сергій Світленко
Олександр Удод
Віталій Яремчук
Олексій Ясь

Предметом дослідження в колективній монографії чи не вперше у українській історіографії став механізм взаємодії історика і Влади. Окреслена проблема генерацій істориків як нової аналітичної структури. Культурні та історіографічні місії різних поколінь істориків. Аналізуються такі явища як «синдром комунікації», політизована історія, інструменталізація історії. Розглядаються різні типи інтелектуальних співтовариств та корпорацій істориків, теоретичні та практичні аспекти вивченні наукових шкіл в історіографії.

Для широкого кола читачів, усіх, хто цікавиться історією історичної науки, специфікою праці історика.

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України НАН України

ISBN 978-966-02-7782-3

© Інститут історії України НАН України, 2016

Зміст

Вступне слово Редактора	*5*	*Валерій Смолій*
1. Історик і Влада: механізм взаємодії		
1.1. Український історик та Влада: точка неповернення	*11*	*Ірина Колесник*
1.2. «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії	*55*	*Ярослав Калакура*
1.3. (Українські) історики, політичні генерації та (радянська) влада: нова аналітична структура радянської історії	*77*	*Володимир Ващенко*
2. Інтелектуал між наукою та політикою		
2.1. Небезпеки історичного мислення та соціальні функції історика у сучасному світі	*133*	*Леонід Зашкільняк*
2.2. «Політизована історія»: різні виміри одного поняття	*143*	*Віталій Яремчук*
2.3. Історик, влада, пам’ять: координати семантичного простору	*169*	*Алла Киридон*
2.4. Історія та історики у сучасному медійному просторі України	*193*	*Олександр Удод*
3. Співтовариства вчених, корпорації істориків		
3.1. Роль партійних функціонерів у творенні «колективного стилю» українського радянського історіописання (До історії підготовки двотомника «Історія Української РСР» кін. 1940-х – поч.1950-х рр.)	*205*	*Олексій Ясь*
3.2. Вчений та Влада у контексті політології в пострадянській	*237*	*Вадим Осін*

3. Співтовариства вчених, корпорації істориків

3.1. Роль партійних функціонерів у творенні «колективного стилю» українського радянського історіописання

(До історії підготовки двотомника «Історія Української РСР» кінець 1940-х – початок 1950-х рр.)

Аксіоматична теза про політично-партійну підконтрольність й ідеологічну підпорядкованість радянського історіописання, особливо його республіканських / провінційних варіацій, у тому чи іншому вигляді циркулювала на теренах еміграційної / діаспорної історіографії від другої половини 1940-х рр. У сучасній українській історіографії ця ідея не тільки здобула практично безстрокову «прописку», а й стала майже ритуальною згадкою, котра повсюдно фігурує майже у всіх текстах, присвячених радянському історіописанню.

Втім, така загальна констатація, котра перекочовує з однієї праці до іншої, часто-густо хибує на абстрактність й умоглядність, позаяк не висуває конкретних запитів до текстів істориків, які працювали за радянської доби. Останні актуальні як із перспективи дослідницьких практик окремих учених, так і у світлі т. зв. «колективного стилю» великих багатотомних проектів, оскільки продукують питання як щодо розподілу ролей, так і самої технології вироблення радянського знання.

Як створювався інтелектуальний продукт, зокрема монографічні та великі багатотомні праці за радянської доби? Який був механізм вироблення й упровадження ідеологічних настанов і культурних взірців? Як розгорталися контролюючі та регулятивні практики? Яку роль відігравали такі практики у стереотипізації, ідеологізації і примітивізації мовних протоколів колективних багатотомників? Як прищеплювалися інстинкти перманентної самоцензури у середовищі істориків й учених-гуманітаріїв?

Звісно, діапазон таких запитів можна суттєво розширити й нюансувати, проте всі вони мають спільне підґрунтя, пов’язане з окресленням та осягненням самого процесу індоктринізації й деформації соціогуманітарного знання у радянському історіо-

писанні, що призвело до творення «колективного» (чи «колективістського», за саркастичним означенням тогочасних інтелектуалів!) стилю історичних студій. Недаремно В.Дубровський характеризував такі наукові практики, що виникли впродовж 1930-х рр., як «артільний спосіб» укладання української історії на ґрунті не стільки «психозу колективізму», скільки «колективної перестраховки»[1].

Проте повернемося до наріжної і, заразом, установчої проблеми: як це працювало?

Передусім, окреслювався загальний «горизонт можливостей», точніше сказати вузький «фарватер», у межах якого мали розгоратися дослідницькі практики, а за великим рахунком — провідний вектор мислення радянського історика. Межі такого «проходу» суворо делімітувалися у вигляді, приміром, постанови урядового жюрі 1937 р. на кращий підручник, яка впровадила відоме означення про приєднання України до царської Росії, як «меншого лиха»[2], або, «переяславських тез» ЦК КПРС, котрі освятили й легітимізували горезвісну концепцію «возз'єднання»[3].

Таким чином, «горизонт можливостей» утворював і спрямовував течію потужного легітимаційного річища, котре фактично було ключовим «обрядовим» елементом у тексті будь-якого історика на культурному просторі СРСР. Причому прагнення будь-що-будь утриматися у цьому руслі часом призводило до справжніх курйозів. Скажімо, у текстах деяких українських істориків пошуки витоків «боротьби за возз'єднання» з Москвою сягали навіть XIV століття, себто доби, в яку ще не існувало Російської централізованої держави як такої, що

---

[1] *Дубровський В.* Найновіша совєтська концепція історії України // Український збірник. — Мюнхен, 1956. — Кн. 6. — С. 71–72.

[2] Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР (22 августа 1937 г.) // Историк-марксист. — 1937. — № 3. — С. 137–141.

[3] Тезисы о 300-летии воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. — М., 1954. — 30 с.

справедливо відзначали тодішні рецензенти[4]. Вочевидь, такі «пошуки» не тільки суперечили історичному знанню, а й логічним підставам людського мислення.

Та загальною делімітацією «горизонту можливостей» справа не обмежувалася, позаяк «політика знання» радянського режиму вирізнялася безперервною актуалізацією й повсякчасним ідеологічним освяченням інтелектуального продукту, котрий мав оперативно імплементувати настанови чергових партійних з'їздів і пленумів. Важливу роль у таких актуалізаційних процедурах відігравали ювілейні постанови до революційних річниць 1905 та 1917 рр., перемоги у радянсько-німецькій війні 1941–1945 рр., «круглих» дат «класиків марксизму-ленінізму» і річниць партійних з'їздів і т. п. Ці документи фактично розмічали й окреслювали прийнятний культурний ландшафт для представлення радянської історії, себто висували, формулювали та обґрунтовували теми, котрі вважалися актуальними і важливими.

Посереднє місце у таких легітимаційних стратегіях ідеологічної актуалізації посідали народні рухи, повстання і війни, а також історичні діячі, яких тою чи іншою мірою представляли під машкарою гаданої / уявної «прогресивності» чи «класовості». Тому сторонньому колезі з фахового цеху поза межами СРСР видавалося, що радянське історіописання репрезентує суцільну «безособову» історію, в якій йшлося не стільки про історичну Людину, скільки про безперечний ланцюг процесів, явищ, катаклізмів, вибудованих у координатах т. зв. «формаційної п'ятичленки», котрі лише зрідка доповнювалися фактографічними, «правильними» прикладами.

За спостереженням Л.-Р. Біласа українські радянські праці репрезентували «історіографію безособову, *нелюдську* (курсив Л.-Р. Біласа. — *Авт.*), як нелюдськими є апарат і система, що її зумовили. Нелюдська ця історіографія ще й тому, що героями її історичної концепції є абстракції: засоби продукції, умови

---

[4] *Компан О. С., Скляренко Є. М.* Книги з історії Львова. Рец. на вид.: Нариси історії Львова (1256–1956). — Львів, 1956. — 440 с.; Історія Львова. Короткий нарис. — Львів, 1956. — 294 с. // Вісник АН УРСР. — 1957. — № 8. — С. 71.

життя, боротьба “прогресу” й “реакції”, здетерміновані історичні закони і т. п.»[5].

Звичайно, такі легітимаційні стратегії час від час мусили «глючити», як у зв’язку з черговим зиґзаґом партійного курсу, так і новими соціокультурними реаліями, котрі поставали у періоди масштабних колізій і трансформацій, як-от, повоєнні очікування й надії 1945–1946 рр., реформістські настрої часів хрущовської лібералізації і т. п. Відтак у якийсь момент вектор поточної суспільно-політичної кон’юнктури виходив поза межі канонізованих й узвичаєних на той час схем, себто дещо розширював потенційний / можливий простір для тлумачень й інтерпретацій минувшини.

Наприклад, за радянсько-німецької війни у пропагандистських, агітаційних і науково-популярних практиках використовувалися елементи національної героїки й історичної слави як свого роду «локального» компоненту, точніше своєрідної складової загальнорадянського патріотизму. Проте такі періоди були доволі скороминущими і болісними для радянського історика, позаяк переводили його фактично у «підвішений стан», коли навіть украй обережні та начебто виважені, коректні кроки у наступний момент могли призвести до непередбачуваних наслідків.

Зазвичай корекція таких «відхилень» відбувалася за рахунок «спеціалізованих» заходів, приміром, таких як відома постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР».

Ця партійна постанова республіканського масштабу остаточно поховала кволі паростки повоєнного оптимізму й рожеві сподівання тодішніх інтелектуалів, яких означували як «творчу інтелігенцію УРСР». Одне з найголовніших звинувачень на адресу істориків полягало в тому, що «они вместо того, чтобы рассматривать историю Украины в тесной связи с историей

---

[5] *Л. Б.* [*Білас Л.-Р. Р.*] Як пишеться історія 1957 року (Зауваги до книжки В. А. Голобуцького «Запорожское казачество». Київ, 1957. стор. 461) // Українська літературна газета (Мюнхен). — 1958. — № 4 (квіт.). — С. 1.

русского, белорусского и других народов Советского Союза, *идут по пути украинских националистов, рассматривая историю Украины изолированно от истории других народов, начиная и следуя в этом вопросе по курсу Грушевского "Історія України-Руси"* (тут і далі курсив наш. — *Авт.*)»[6].

Це симптоматичне звинувачення, фактично інкримінація «злочину» українським радянським історикам, яких прирівнювали до ворогів-націоналістів, не тільки провіщало про черговий поворот партійного курсу, а й демонструвало нав'язування інших «правил гри» на інтелектуальному й культурному полі, котрі мали легітимізувати існування «нової», «великої» та «єдиної» спільноти — радянського народу у часі і просторі.

Отож український історик на теренах СРСР повсякчас перебував у стані Дежавю, коли пригадував попередній травматичний досвід і недавні репресивні заходи і, заразом, прагнув осягнути межі дозволеного, можливого та бажаного, котрі складалися за тієї чи іншої ситуації.

Приміром, М.Супруненко — майбутній академік АН УРСР на одній із партійних нарад у квітні 1947 р. за участі істориків та представників української радянської інтелігенції зауважив: «*Щодо викриття і виправлення помилок: можна вийти прочитати список своїх злочинів, впасти в таке всенародне каяття і таким чином вважати свої самокритичні обов'язки виконаними*. Ясно, що така самокритика не дасть користі, вона не буде сприяти творчому росту, марксо-ленінському росту робітника історичного фронту»[7].

Та прихований підтекст цієї зауваги, адресованої партійним функціонерам, містив болюче й актуальне питання: якої стратегії поведінки триматися історикам у світлі нової політич-

---

[6] *Інститут історії України* Національної академії наук України: Документи і матеріали 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В. А. Смолій; упор. О. С. Рубльов, О. В. Юркова. — К., 2011. — Кн. 1: 1936–1947. — С. 560.

[7] *Стенограмма совещания* историков при ЦК КП(б)У (29–30 апреля 1947 г.). Управление пропаганды и агитации // Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф.1, оп.70, спр.753, арк.279.

ної кон'юнктури? Готуватися до кампанії «каяття», як на поч. 1930-х рр., чи чергового переформатування ідеологічних віх? Чого хочуть / чекають від істориків республіканські партійні бонзи?

Схожими «пошуками» на цій нараді переймалися й інші історики, зокрема тодішній директор Інституту історії України АН УРСР М. Петровський, який уже на той час визнавав цілу низку своїх «помилок» і прагнув вгадати/відчути чи достатньо такого «зізнання», чи потрібне вже визнання більш тяжких «гріхів», а то й «злочинів». Спершу він прагнув обмежитися загальними заувагами, зокрема відзначав, що «*база, яка призвела до цих помилок — це вплив старої буржуазної науки, старих буржуазних поглядів. Зокрема те, що тяжіло наді мною це вплив націоналістичних поглядів Грушевського*. Це основна причина, чому це так трапилося, і звичайно з цим треба покінчити, боротися треба, рішуче покінчити з цим»[8]. Але згодом М. Петровський став обстоювати думку про негативний підсумок ледь чи не всієї своєї наукової діяльності.

Отже, непевність становища історика, особливо вченого з національних / республіканських окраїн СРСР повсякчас позначалася на його дослідницьких і культурних практиках. Але обставини буття вченого-гуманітарія ще більш погіршувалися, коли йшлося про участь у колективних, багатотомних працях, які мали представляти академічний компендіум досягнень радянської історичної науки. У такому випадку навіть та доволі ілюзорна свобода, котру мав автор-історик під час написання індивідуальної статті чи монографії з відповідною конфігурацією установчих / легітимаційних елементів, суттєво звужувалася, позаяк він опинявся у «зачарованому колі» низки регламентуючих процедур і т. зв. «стадій колективної праці».

Насамперед, варто підкреслити, що багатотомні роботи однозначно виступали як праці замовлені й санкціоновані згори, зокрема у вигляді спеціальних постанов чи інших партійних рішень, до яких уже згодом долучалися, власне, постанови Президії АН УРСР як розпорядчі документи.

---

[8] Там же. — Арк. 17.

Приміром, замовлення на створення повоєнного республіканського наративу санкціонувалося тією ж погромною постановою ЦК КП(б)У у серпні 1947 р., в якій зазначалося: «2. *Считать важнейшей, боевой задачей коммунистов-историков Академии наук УССР составление марксистско-ленинского "Краткого курса истории Украины"*. 3. Обязать Институт истории Академии наук УССР разработать и представить на утверждение ЦК КП(б)У схему и тезисы "Краткого курса истории Украины" к 15 октября сего года, руководствуясь сталинским учебником по истории ВКП(б), замечаниями товарища Сталина, Кирова и Жданова по вопросам истории, а также указаниями настоящего постановления»[9].

Зауважимо, що сам процес підготовки й написання багатотомних студій виконувався на засадах т. зв. «комплексного методу», котрий фактично був модифікацією сумнозвісного «бригадного способу організації» наукової праці зразка 1930-х років.

За великим рахунком, суть його зводилася до того, щоби створити своєрідне «колективне горнило», котре мало тотально «плавити» й «розчиняти» як оригінальну авторську думку, так і відсікати потенційно небезпечні сюжети і проблеми. Відтак текст автора / авторів кожного розділу чи параграфу проходив низку послідовних етапів: детальне, зазвичай кількаразове обговорення на низовому рівні — відділі чи кафедрі, котре переміщувалося на інший рівень — засідання редколегії та Вченої ради, іноді у вигляді спеціальних розширених і тривалих нарад із додатково запрошеним колом осіб.

Згодом видрукуваний макет тому подавався на зовнішнє рецензування. Причому йшлося про десятки і навіть про сотні рецензій! І хоч останні часто-густо містили формальні пропозиції щодо концептуальних засад чи загальної конструкції багатотомника, проте, як правило, подавали безліч зауваг фактографічного плану та побажань потенційних доповнень (про все і ще про дещо!) з боку не тільки окремих вчених, колективів кафедр, інститутів та університетів, а й партійних

---

[9] *Інститут історії України* Національної академії наук України… — С.564.

міськкомів і обкомів. Останні підкреслено демонстрували свій «вагомий і неоціненний внесок» у «боротьбу за ідеологічну чистоту». Наприклад, на перший макет «Краткого курса истории Украины»[10] було написано 85, а на другий — понад 100 рецензій[11].

Окрім того, побутувала практика виїзного чи контрольного засідання авторського колективу в інших установах АН УРСР (Інститутах філософії, економіки, мовознавства та ін.), а найголовніше — у столичних академічних установах, університетах і вузах, які мали забезпечити зовнішню апробацію, тобто дати розгорнуту експертизу республіканських проектів.

Варто наголосити, що навіть установча концепція / схема «Краткого курса истории Украины» — фактичного попередника двотомника «Історія Української РСР» зразка 1950-х рр. зазнала низки прискіпливих обговорень у Москві протягом 1947–1948 рр.[12], які суттєво вплинули на її конструювання. Скажімо, під час одного з таких обговорень професор (майбутній академік)

---

[10] Див. докладніше про підготовку й метаморфози довоєнного «Короткого курсу історії України» (К., 1940) та повоєнного «Краткого курса истории Украины» (1947–1948): *Юркова О.* «Історія України» чи «Короткий курс», або як у 1940 році постала «українська радянська історіографія» // Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / За ред. В. А. Смолія. — К., 2015. — С. 89–108.

[11] *Доповідна записка* відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про рецензування макетів «Короткого курсу історії України» (травень 1949 р.) // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. документів і матеріалів / Упоряд. Р. Я. Пиріг (керівник), Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; відп. ред. В. А. Смолій: У 2 ч. — К., 1996. — Ч. 2: (1944–1956 рр.). — С. 125–126.

[12] *Стенограма* спільного засідання Інституту історії України АН УРСР з Інститутом історії АН СРСР по обговоренню проекту схеми «Короткого курсу історії України». 2 грудня 1947 р. – 17 лютого 1948 р. // Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі — НА ІІУ). — Ф. 1, оп. 1, спр. 103. — 147 арк.; *Стенограма* засідання сектора історії СРСР до XIX ст [Інституту історії АН СРСР] по обговоренню «Короткого курсу історії України». 23 вересня 1948 р. // НА ІІУ. — Ф. 1, оп. 1, спр. 139. — 58 арк.

І. Мінц щодо представлення історії України у 16 ст. категорично відзначив: «Нужно сделать так, *чтобы не создалось впечатление, что национальная борьба является центром всего движения*»[13].

На думку тодішнього заступника директора Інституту історії АН СРСР В. Шункова, навіть сама назва «Краткий курс истории Украины» була у корні невірною, позаяк не відображала «поступального розвитку історичного процесу». Натомість він запропонував іншу назву для республіканського проекту — «Курс истории Украинской Советской Социалистической Республики»[14]. У широкому сенсі пропозиція В. І. Шункова намічала / анонсувала кардинальну трансформацію тогочасного, хоч і урізаного й ідеологічно заангажованого, але все ж таки національного формату «Історії України», котрий звужувався до провінційного / республіканського формату «Історії Української РСР». Але більш виразно й категорично такі думки, котрі врешті-решт спричинили зміну назви республіканського проекту, були проголошені на зламі 1940-х–1950-х рр.

З-поміж численних зауваг та пропозицій московських істориків іноді проступали і слушні моменти, проте всі вони нівелювалися спільною позицією більшості учасників нарад та засідань: історія України мала бути виписана як низка сторінок російської / радянської історії із зазначенням певної своєрідності однієї з союзних республік, але в жодному разі без акцентуації на національній / народній неповторності.

Отож у доповідній записці за підписом завідуючого відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У П. Гапочки із задоволенням зазначалося, що «Институту истории Украины удалось организовать работу так, что *создание “Курса истории Украины” фактически стало творческим коллективным процессом*, в котором принимают активное участие многие историки, в том

---

[13] *Стенограма* спільного засідання Інституту історії України АН УРСР з Інститутом історії АН СРСР… — Арк. 10.
[14] Там само. — Арк. 50.

числе известные специалисты, работающие на Украине и в Москве»[15].

Однак, і на цьому «колективна плавильня» не завершувалася, позаяк багато разів перероблені й вихолощені тексти потрапляли до редакцій видавництв, які вносили свою лепту у зняття «гострих кутів» і «зачистку» навіть потенційно «сумнівних» тез і думок. Отже, розпочиналася досить тривала і не дуже комфортна співпраця редакторів із авторами, яка суцільно нівелювала своєрідності стилю, мови, організації та представлення матеріалу.

Власне, з тих часів і походить відомий пасаж, який приписують звичайному чи типовому радянському редактору: «Не розумію, вагаюсь, підозрюю — викреслюю». Зрештою, редакторські й коректорські практики де-факто стали ще однією «виробничою» стадією, на якій формувався «колективний стиль» багатотомних писань. Тим більше, що провідне завдання редакторського / коректорського колективу полягало в тому, щоби допильнувати ідеологічну цнотливість авторів, максимально «причепурити» й «пригладити» текст, себто зробити його суцільно одноманітним / одноцільним для читацького сприйняття.

Та особливим інструментом «колективної плавильні» були засідання / наради у ЦК КП(б)У, на яких історики не тільки мали звітувати й отримувати численні «цінні» вказівки, а й представляти та обговорювати черговий макет, точніше зміст практично кожного розділу і навіть параграфу із партійними функціонерами. Таким чином, запускався процес перманентних уточнень і зауваг, які кардинально збільшували обсяг і, водночас, розмивали конструкцію колективної роботи, примітивізували смислові структури, зводили їх до банального набору ідеологічних тез, що подавалися у тенденційному фактологічному обрамленні.

Скажімо, на нараді 6 жовтня 1948 р. у відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У директор Інституту історії України АН

---

[15] *Доповідна записка* відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про рецензування макетів «Короткого курсу історії України» (травень 1949 р.) // У лещатах тоталітаризму… — Ч. 2. — С. 126.

УРСР О. Касименко констатував, що обсяг «Краткого курса истории Украины» після численних переробок сягнув 45 др. арк. і перевищив запланований на 5 др. арк. Більше того, він прозоро натякнув, що подальше врахування висловлених зауваг і виправлення недоліків істотно утруднюється, а у певному розумінні стає практично неможливим[16].

Натомість вищезгаданий П. Гапочка відзначив, що директор надто нервово і неправильно реагує на партійну критику й не хоче враховувати справді принципові та «великі зауваження»[17]. Достатньо навести лише одне-єдине з таких «великих зауважень» П. Гапочки про добу Київської Русі, щоб усвідомити, в якому складному становищі перебував тодішній директор: «*Дальше, Киевское государство при Владимире, Владимире Мономахе совершило два похода туда то и туда то, угрожало тем то и тем то. Вот Вам несколько строчек — получается линия. Берешься за голову — это именно то, что нужно сегодня американцам и англичанам*. Они скажут, что сами большевики издали свою историю, где указано, что их предки являются явными агрессорами. Так мы об этом же и говорим…»[18].

Вочевидь, після такої «поважної» й політично вмотивованої оцінки проекту республіканського історичного наративу О. Касименку не залишалося нічого іншого як палко подякувати, визнати свою «політичну безпорадність», низку великих «помилок» і запевнити, що у другому макеті «Краткого курса истории Украины» всі недоліки та прорахунки будуть неодмінно усунуті повною мірою, щоби «Павел Никитич (Гапочка. — *Авт.*) к нам претензий не имел»[19].

---

[16] *Стенограма* наради у завідуючого управлінням пропаганди і агітації ЦК КП (б)У П. Гапочки по обговоренню розділів Короткого курсу історії України, присвячених періоду капіталізму та радянському періоду від 6 жовтня 1948 р. // НА ІІУ. — Ф. 1, оп. 1, спр. 140, арк. 64.
[17] Там само. — Арк. 70.
[18] Там само. — Арк. 71–72.
[19] Там само. — Арк. 75.

Отож розпочалася чергова стадія «колективного горнила» з урахування незчисленних зауваг і рекомендацій. Що ж було далі?

Про перебіг цього багатостраждального проекту довідуємося з інститутського звіту про виконання перспективного плану досліджень протягом 1946–1950 рр., в якому зазначалося: «Напечатанный макет истории Украины снова обсуждался и рецензировался специально созданной комиссией ЦК КП(б)У, в секторе науки отдела пропаганды и агитации ЦК ВКП(б), в Институте истории АН СССР, на кафедрах истории СССР университетов и педагогических институтов Украины, а также отдельными специалистами-историками… *В конце 1948 года Институт напечатал второй макет истории Украины. Макет в первом полугодии обсуждался и рецензировался комиссией ЦК КП(б)У в секторе науки отдела пропаганды и агитации ЦК ВКП(б), в институте истории АН СССР, на кафедрах истории СССР университетов и педагогических институтов Украины, а также отдельными специалистами-историками*».[20] Загалом ці трансформації спричинилася до того, що обсяг другого макета «Краткого курса…», надрукованого 25 грудня 1948 р., сягнув 59 др. арк.[21]

Власне, «колективне горнило» на стільки вихолощувало й роздувало обсяг, що формат «Короткого курса…» як універсальної базової книги був однозначно похований, оскільки не вкладався не тільки у 40–50, а навіть у 60–70 др. арк. Натомість постав проект двотомної «Історії України» (майбутньої «Історії Української РСР»), який фактично був дітищем згаданого «Короткого курса…».

Ось як описаний цей процес у вищеназваному інститутському звіті: «В результате доработки объем Курса истории Украины увеличился на 6 печатных листов. *В связи с этим на Ученом Совете было принято решение 3-й макет издать в 2-х частях и именовать “История Украины”. 3-й макет истории Украины в II-х частях вышел из печати 16 июня 1949 года.*

---

[20] *Звіт* про виконання перспективного плану роботи Інституту за 1946-1950 рр. // НА ІІУ. — Ф. 1, оп. 1, спр. 215, арк. 4.
[21] Там само. — Арк. 4.

Макет снова рецензировался и получил положительную оценку. Однако было дано незначительное количество замечаний. Рецензенты требовали более четкого освещения вопросов формирования украинского народа, образования украинской нации, государственности, национально-освободительного движения в начале XX века, некоторых вопросов общественно-политического движения на Украине. На реализацию этих замечаний, как и в прошлом, мобилизован весь научный коллектив Института»[22].

Зауважимо, що подібні планові й позапланові «мобілізації» всіх співробітників Інституту на переробку / доробку / доопрацювання / завершення чергової «колективного прожекту» відтоді стають звичною традицією практично всіх великих республіканських багатотомників включно до середини 1980-х рр.

Утім, навіть «успішне» проходження всіх рівнів такої «плавильні» у жодному разі не гарантувало, що багатотомна праця побачить світ. Адже її доля залежала від багатьох чинників: метаморфоз партійного курсу, поточних взаємин республіканського керівництва з центром, ступеня «перестрахування» місцевих функціонерів і навіть особистих симпатій й антипатій щодо авторського колективу. Яскравим свідченням таких метаморфоз може слугувати послідовність проходження різних стадій «апробації» вищезгаданої двотомної «Історії Української РСР», яку первісно називали «Історією України» чи «Курсом історії України» (у 2-х частинах) за аналогією із попереднім проектом, відомим як «Краткий курс истории Украины» («История Украины. Краткий курс»).

За висловом О. Касименка, «на XVI з'їзді партії (25–28 січня 1949 р. — *Авт.*) було прямо указано про те, що *Центральний Комітет КП(б)У взяв під контроль роботу над створенням "Курсу історії України"*, і цей контроль справді здійснювався і величезна, незмірима допомога нашому колективу надана з боку нашого ЦК КП(б)У»[23].

---

[22] Там само. — Арк. 7.

[23] *Стенограма* виступу директора Інституту історії України О. К. Касименка на партійній конференції АН УРСР (28 грудня 1949 р.) // У лещатах тоталітаризму… — Ч. 2. — С. 129–130.

Зрештою, двотомник став вислідом багаторічних переробок і ревізій повоєнного «Краткого курса истории Украины», який світу так і не побачив, за винятком обмежених накладів кількох робочих макетів. В українській історіографії ці колізії «короткого курсу» вже охрестили як змагання за «добрий сталінський підручник»[24], які стали своєрідною передісторією у створенні двотомника «Історія Української РСР» зразка 1950-х років.

Отже, численні політичні й ідеологічні трансформації, котрі розгорталися на зламі пізнього сталінізму та на зорі хрущовської відлиги, значною мірою відобразилися на підготовці цієї праці. Недаремно її друк неодноразово відкладали в останній момент із різних причин, зокрема з ініціативи республіканського партійного керівництва, котре будь-що-будь прагнуло перестрахуватися від можливих звинувачень столичного центру у «буржуазному націоналізмі» чи якомусь іншому антипартійному ухилі.

Почасти скласти уяву про масштаби цього «колективного горнила» можемо з виступу О. Касименка на партійній конференції АН УРСР, в якій згадується про близько 250 рецензій на двотомник та підготовку у листопаді-грудні 1949 р. 4-го макета цієї роботи[25].

Та й цієї безпрецедентної «плавильні» виявилося замало! Секретар ЦК КП(б)У І. Назаренко у своєму виступі 20 квітня 1950 р. так прокоментував повідомлення директора Інституту історії України АН УРСР про завершення підготовки цього двотомника: «Кілька зауважень щодо підручників, які виходять найближчим часом по історії України. *Товариш Касименко говорив, що той підручник вже зданий до друку, але в зв'язку з тими зауваженнями, що тут були на сесії треба перед тим, як*

---

[24] *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Авторизов. переклад з англ. М. Климчука, Х. Чушак; за ред. М. Климчука. — К., 2008. — С. 153–184.

[25] *Стенограма* виступу директора Інституту історії України О. К. Касименка на партійній конференції АН УРСР (28 грудня 1949 р.) // У лещатах тоталітаризму… — Ч. 2. — С. 128, 130.

здати в тираж перший том цього підручника його уважно проглянути з високою відповідальністю. Це дуже важливо»[26].

Дана заява-настанова спричинила чергову хвилю переробок і доповнень, яка тривала майже до кінця 1950 р. Утім, в інформаційній записці від 16 січня 1951 р. за підписом заступника директора Інституту історії України АН УРСР Ф. Лося, котра адресувалася першому секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову, підкреслювалося, що вся робота над першим томом «Історії Української РСР» була завершена ще у жовтні 1950 р., а роботу над другим томом планують закінчити до 5 лютого 1951 р.[27].

Суголосні відомості віднаходимо і у річному звіті Інституту історії України АН УРСР за 1950 р., в якому зазначалося: «ЦК КП(б)У в *октябре месяце 1950 года принял решение о напечатании массовым тиражом 1 тома Курса Истории Украинской ССР на русском и украинском языках*. Работы над II томом в основном также завершены за исключением незначительной редакторской доработки. В ближайшие недели II том будет сдан для выхода массовым тиражом»[28].

Більше того, 23 квітня 1951 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії України АН УРСР, присвяченій відомій «геніальній мовознавчій праці» Й. В. Сталіна, директор О. Касименко впевнено наголосив: «Велике значення мають ці питання для наукової історії українського народу, маючи на увазі, що питання формування української народності і нації ще не знайшло свого висвітлення в історичних дослідженнях. І хоч наш науковий колектив Інституту і має деякі результати в

---

[26] *Із стенограм* виступів учасників виїзної наукової сесії Інституту історії України АН УРСР у м. Львові (19-20 квітня 1950 р.) // Там само. — С. 143.

[27] *Інформація* заступника директора Інституту історії України АН УРСР Ф. Є. Лося для першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Г. Мельникова про стан підготовки двотомного видання «Історії Української РСР» // Там само. — С. 150.

[28] *Річний звіт* про виконання тематичних планів наукових, науково-дослідних робіт та звіт діяльності Інституту за 1950 р. // НА ІІУ. — Ф. 1, оп. 1, спр. 216, арк. 109.

постановці і розв'язуванні цих питань, але ми вважаємо, що їх обов'язково потрібно ширше і всебічно науково обговорити. *Попередні підсумки нашої роботи по цій проблематиці вже викладені в курсі історії УРСР том 1, який зараз виходить з друку*»[29].

Здавалося б, що публікація першого тому станеться ось-ось — у найближчі місяці, а то й тижні. Та не так сталося, як гадалося! Поява «мовознавчої» студії «великого вождя всіх народів» стала гарним, майже ідеальним приводом для республіканської партійної номенклатури відтермінувати вихід у світ згаданого двотомника та відправити його знову до «плавильного горнила».

12 листопада 1951 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про розгляд макета Історії Української РСР», котра санкціонувала створення спеціальної комісії для представлення плану й порядку обговорення чергового макета двотомника[30]. Та її висновків не стали очікувати. Гнівна філіппіка на адресу українських істориків майже одразу пролунала з боку вищого партійного керівництва, котре прагнуло, передусім, вбезпечити власне становище за часів сталінських репресій.

20 листопада 1951 р. перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников навіть не дочекавшись якихось попередніх висновків або рекомендацій спеціальної комісії наголосив: «Некоторые факты, относящиеся к истории УССР, показаны в отрыве от истории СССР в целом… *В этом сказалось все убогое понимание, вся ограниченность авторов "Курса истории УССР", непонимание того, что историю Советской Украины можно рассматривать в тесной связи с историей братских народов и Советского Союза в целом, а не как параллельно идущий процесс*. Во время работы коллектива над макетом "Курса истории УССР" появились гениальные труды товарища Сталина по вопросам языкознания, которые являются методоло-

---

[29] *Стенограма* засідання Вченої ради Інституту від 23 квітня 1951 р. // Там само. — Спр. 294, арк. 2.

[30] *Постанова* ЦК КП(б)У «Про розгляд макета Історії Української РСР» (12 листопада 1951 р.) // У лещатах тоталітаризму... — Ч. 2. — С.152.

гической основой для разработки проблем всех общественных наук. Вместо того, чтобы в свете этих трудов пересмотреть отдельные положения и главы “Курса истории УССР”, авторы ограничились механической вставкой цитат из этих работ… И в то же время *тов. Касименко настолько зазнался, считает, что он сделал все, разослал во все концы, говоря, что все уже кончено. И это Ваше зазнайство тов. Касименко, не приведет к хорошему, если Вы трезво, по-большевистски не осознаете своих ошибок, критически к ним не подойдете… Вы зазнались и думаете, сырой материал протащить, протиснуть. Это Вам не удастся*»[31].

Після такої розгромної критики про більш-менш нормальне просування двотомника до друку вже не могло бути й мови. Відтак макет знову відправили на нове коло доопрацювань і переробок. Тим паче, що на ідеологічному обрії з’явилася чергова «геніальна» робота, котра відтермінувала публікацію двотомника й спричинила ще одну хвилю переробок і підчисток. В інститутському звіті за 1952 р. ці віяння представлені у вигляді лаконічного запису: «в связи с опубликованием гениального труда И. В. Сталина “Экономические проблемы социализма в СССР” и материалов XIX съезда КПСС, *авторский коллектив приступил к доработке текста II тома курса “Истории УССР”*»[32].

Отож був знову запущений процес зовнішнього рецензування й обговорення, передусім у столичних установах та інституціях. Наприклад, 4 березня 1952 р. відбулося спільне засідання кафедри історії СРСР історичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова і кафедри історії Академії суспільних наук при ЦК ВКП (б), на якій обговорювався перероблений макет першого тому. В. Дядиченко, котрий представляв макет від Інституту історії

---

[31] *З стенограми* доповіді першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Г. Мельникова «Про стан та заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України» на пленумі ЦК КП(б)У (20 листопада 1951 р.) // Там само. — С. 153–154.

[32] *Звіт* про роботу Інституту історії України АН УРСР за 1952 р. // НА ІПУ. — Ф. 1, оп. 1, спр. 346. — Арк. 10.

України АН УРСР, зауважив, що на цей текст уже написано 60 рецензій загальним обсягом у 500 машинописних сторінок[33]. Та, незважаючи на більш-менш сприятливі підсумки московського обговорення[34], республіканські функціонери знову перестрахувалися й не дали проекту «зеленого світла».

З такої перспективи висновки й рекомендації комісії ЦК КП(б)У, котрі були зроблені з помітним запізненням (17 квітня 1952 р.), виглядали вповні очікуваними й прогнозованими — авторському колективу у черговий раз вказали на принципові ідеологічні недоліки, вагомі методологічні та редакційні помилки[35]. Підсумок цієї стадії «плавильного горнила» підвели на засіданні комісії ЦК КП(б)У з розгляду макета двотомника, котре тривало протягом 17 листопада – 8 грудня 1952 р.

Зауважимо, що дуже скорочена версія стенографічного запису цього засідання склала 870 машинописних сторінок[36]. Прикметна риса зазначеного засідання виявилася у зміщенні акцентів у процесі проведення подібних «форумів». Тому украй прискіпливе обговорення макета з перспективи розгляду розділів і параграфів як окремих структурних одиниць у конструкції двотомника дедалі більше переносилося на покрокове обговорення окремих фрагментів тексту — абзаців, фраз і навіть окремих висловів.

---

[33] *Стенограма* засідання кафедри історії СРСР історичного факультету Московського державного університету ім. Ломоносова і кафедри історії Академії суспільних наук при ЦК ВКП (б), присвяченого обговоренню 1 тому «Історії України» від 4 березня 1952 р. // Там само. — Спр. 355. — Арк. 2.

[34] *Там само*. — Арк. 59–60.

[35] *Висновки* комісії ЦК КП(б)У по розгляду І тому «Історії Української РСР» (17 квітня 1952 р.) // У лещатах тоталітаризму... — Ч. 2. — С.158–159.

[36] *Стенографічний запис* засідань комісії ЦК КПУ по обговоренню курсу «Історія Української РСР». 27 листопада – 8 грудня 1952 р. Частина 1 // НА ІІУ. — Ф. 1, оп. 1, спр. 353. — 457 арк.; *Стенографічний запис* засідань комісії ЦК КПУ по обговоренню курсу «Історія Української РСР». 27 листопада – 8 грудня 1952 р. Частина 2 // Там само. — Спр. 354. — Арк. 458–870.

Таким чином, із тексту «вимивалися» практично будь-які сюжети та пояснювальні нюанси, котрі гіпотетично містили / могли містити хоч би натяки на прихований або подвійний сенс, особливо це стосувалося назв розділів і параграфів.

Помітно змінився і сценарій цього дійства. Багатоденний формат засідання передбачав своєрідний розподіл ролей. Автори-історики повсякчас змушені були виправдовуватися та пояснювати навіть дрібні повороти своєї думки, зокрема доводити їхню ідеологічну чистоту. Натомість їх колеги-експерти та партійні функціонери виступали у ролі «слідчих інквізиції», котрі будь-що-будь намагалися віднайти «єресь», яка б суперечила (хоча б теоретично!) догматам «єдиного правильного вчення». Відтак наукова полеміка, котра точилася на засіданні комісії, нагадувала жонглювання казуїстичними висловами, а не змагання вчених на ниві представлення нового інтелектуального продукту.

Врешті-решт, 1953 р. вимучений, вистражданий авторським колективом і, водночас, вихолощений, нівельований до крайності перший том республіканського наративу побачив світ. Незабаром був опублікований і другий том[37], а згодом з'явилося й перероблене друге видання двотомника[38].

Союзна преса привітала друк першого тому «Історії Української РСР» у позитивному і навіть комплементарному дусі, хоч і подала низку досить ущипливих зауваг. Скажімо, у колективній рецензії, вміщеній у партійному офіціозі — газеті «Правда», відзначалося, що у розділах, присвячених давнім слов'янам автори подали «*общие сведения по истории СССР,*

---

[37] *Історія Української РСР*: У 2 т. [1-е вид.] / Гол. ред. О. Касименко. — К., 1953. — Т. 1. — 784 с.; К., 1956. — Т. 2. — 704 с. Рос. версія: *История Украинской ССР*: В 2 т. [1-е изд.]. — К., 1953. — Т. 1. — 839 с.; К., 1955. — Т. 2 . — 620 с.

[38] *Історія Української РСР*: У 2 т. [2-е вид.]. — К., 1955. — Т. 1 / Гол. ред. О. Касименко. — 906 с.; К., 1957. — Т. 2 / Гол. ред. М. Супруненко. — 779 с.

недостаточно выделяя материал, непосредственно связанный с территорией Украины»[39].

Республіканська преса сконцентрувала увагу на «новаторському» характері «Історії Української РСР», порівняно з попередніми виданнями. «Радянські читачі вперше одержали серйозну зведену працю по історії українського народу, написану на марксистських позиціях. *Науково обгрунтовано надзвичайно важливе положення про те, що вся героїчна багатовікова історія українського народу нерозривно зв'язана з історією великого братського російського народу*», — підкреслювалося в одній із колективних рецензій[40].

Водночас перший том двотомника з історії УРСР спричинив гострі нарікання й критичні зауваги навіть у середовищі заслужених діячів — колишніх фронтовиків, поміж якими ще побутували настрої радянського патріотизму з українськими мотивами, виплекані недавніми воєнними почуваннями. Приміром, знаний партизанський командир і письменник, Герой Радянського Союзу П. Вершигора у журнальній публікації украй негативно відгукнувся про перший том вищезгаданого двотомника.

На його думку, у цьому виданні «правильно критикуя и разоблачая вредную, антинародную, контрреволюционную, националистическую теорию грушевских о бесклассовости, безбуржуазности происхождения украинского народа, некоторые *наши историки-начетчики — принижают значение творчества народных масс, умаляют значение казачества как патриотического, свободолюбивого начала в истории русского и украинского народов. Вместе с грязной водой национализма они бездушно выбрасывают вон из истории и ребенка, забывая, что казачество донское и украинское в период ожесточенной борьбы с крымским ханством и султанской Турцией — есть*

---

[39] *Тихомиров М., Яцунский В., Черменский Е., Дмитриев С.* Научный труд по истории Украины [До видання 1 тому «Истории Украинской ССР»] // Правда. — 1954, 18 апр. — № 108. — С. 2.

[40] *Берлінський Д, Вовк В., Михайлов О.* Цінна наукова праця з історії українського народу [До видання 1 тому «Історії Української РСР»] // Київська правда. — 1954, 25 квіт. — № 86. — С. 3.

дитя трудового народа и в первую очередь крестьянства России и Украины, есть патриотическое проявление военного творчества народных масс»[41].

Ба більше, у примітці, присвяченій зазначеній колективній праці, П. Вершигора зауважив: «Так, например, в обтекаемой «Истории Украины (изд. АН УССР, Киев, 1953 год)» *сделана, на наш взгляд, негодная попытка нарисовать историю без истории*, т. е. показать развитие народа без самой яркой страницы его ранней жизни, в которой было воплощено творчество народных масс, и в первую очередь трудового крестьянства, проявляющего свой патриотизм в партизанско-казацкой войне. *Эта книга — яркий пример, недостойный подражания, — чиновничье-перестраховочного творчества, не имеющего главного зерна исторического исследования патриотизма*»[42].

Втім у спеціальній заяві, з якою виступила редакція журналу після відповідних адміністративних настанов і висновків, примітка у праці П. Вершигори була схарактеризована як помилкова. Редакція «Октября» навіть визнала, що це покликання безпідставно заплямувало велику й корисну колективну працю радянських істориків[43].

Виступ П. Вершигори засудили й відомі російські автори-історики вищезгаданої колективної рецензії у «Правді». «Недоумение читателей вызвал политически ошибочный и грубо бестактный выпад П. Вершигоры против “Истории Украинской ССР”. П. Вершигора в 4-м номере журнала “Октябрь” походя, одним абзацем пытается очернить работу многочисленного коллектива историков. Он облыжно утверждает, что в труде не показано “творчество народных масс”, нет главного зерна исторического исследования патриотизма. Чем же вызваны такие оценки со стороны Вершигоры? Оказывается тем, что в “Истории Украинской ССР” якобы не показано

---

[41] *Вершигора П.* Братья по оружию (О народных формах вооруженной борьбы русского и украинского народов) // Октябрь. — 1954. — № 4. — С. 118.

[42] Там же. — С. 118 (прим.1).

[43] *От редакции* [про примітку у статті П. Вершигори] // Октябрь. — 1954. — № 5. — С. 191.

творчество масс “в партизанско-казацкой войне”. Надо разъяснить критику, что партизанская война не является важнейшим проявлением творчества масс, а лишь одним из проявлений такого творчества… Таким образом, *П. Вершигора и редколлегия журнала “Октябрь” допустили грубую ошибку, незаслуженно охаяв первый том “Истории Украинской ССР”. Это безответственное выступление П. Вершигоры вызвало справедливые протесты советских ученых*», — зазначалося у вказаній рецензійній замітці[44].

Та «джин» усе ж таки вибрався із «пляшки». Спостереження П. Вершигори не тільки поширилося у республіканських партійних, громадських і наукових колах, а й перетворилося на хрестоматійний приклад, який циркулював у працях низки зарубіжних авторів. Зауважимо, що вислів П. Вершигори — «Історія без історії» навіть винесли у назву однієї з діаспорних рецензій на це видання[45].

Проте нові ліберальні віяння часів «хрущовської відлиги» послабили резонанс скандального виступу славетного партизанського командира. Тому ця історія, порівняно зі сталінськими часами, закінчилася без істотних втрат для всіх сторін, хоч редакторів журналу «Октябрь» все ж таки звільнили із займаних посад.

Вкрай негативно на появу двотомника відреагували еміграційні автори. Приміром, вищезгаданий В. Дубровський зауважив, що «після 2-ої Світової Війни група співробітників Інституту Історії Академії Наук УССР зробила третю спробу (за В. Дубровським перша спроба — праці М. І. Яворського; друга — «Історія України» 1932 р. під грифом Інституту історії ВУАМЛІН. — *Авт.*) марксистського перелицювання історії України. Це “Історія УРСР”, том. І, Київ, 1953 р. стор. 784, видання Ак. Наук УССР, під редакцією – О. К. Касименка

---

[44] *Тихомиров М., Яцунский В., Черменский Е., Дмитриев С.* Научный труд… — С. 3.

[45] *Лавріненко Юр.* Історія без історії (Історія України, т. 1. Київ, Академія наук УССР, 1953, 783 с.; Історія української літератури, т. 1, Київ, Академія наук УССР, 1954) // Українська літературна газета (Мюнхен). — 1955. — № 1: (лип.). — С. 4.

(головний редактор), В. А. Дядиченка, Ф. Є. Лося, Ф. П. Шевченка та Ф. О. Ястребова. Отже, навіть редактор теж колективний! Крім того, в передмові вказано, що окремі розділи цієї книжки написали інші особи, що не входили до зазначеної редколегії, а саме: К. Г. Гуслистий, І. Д. Бойко, К. І. Стецюк, М. А. Рубач, І. О. Гуржій, О. А. Парасунько, С. А. Ктитарев, О. Ф. Єрмоленко, І. І. Компанієць, Й. Т. Щербина, І. Г. Шовкопляс, В. А. Богусевич. Таким чином, крім 5 редакторів, писали цю книжку аж 12 авторів, разом — 17 осіб наукового колективу. Отже, перестраховка досить солідна! З названих осіб тільки К. Г. Гуслистий і М. А. Рубач (Рубанович) відомі як історики передвоєнних часів. Решта їх — це, певно, молодша генерація істориків України комуністичного виховання з часів "Сталінської конституції", війни й після неї»[46].

Отож протягом 1950-х рр. колективні багатотомники посіли домінуюче становище на ниві республіканського / українського радянського наративу. Більше того, з появою двотомника «История Украинской ССР» запанувала сумнозвісна традиція великих. т. зв. колективних праць із жорстким структуруванням, суцільною формалізацією за загальною схемою та нівеляцією під єдину «сіру гребінку» будь-яких авторських особливостей.

Такі «колективні» чи «великі» форми утвердилися як масове явище в радянській історіографії на зламі пізнього сталінізму та хрущовських реформ. Подібні видання домінували у соціогуманітаристиці практично всіх союзних республік. Дехто із сучасних учених охрестив таку дослідницьку практику, нав'язану гуманітаріям, як «великий» або «колективний стиль тоталітаризму» наукових писань, що постав як наслідок культивування штучної цілісності — радянського народу[47].

Таким чином, формат «Історії України», який тою чи іншою мірою побутував упродовж 1930-х–1940-х рр., хоч і

---

[46] *Дубровський В.* Найновіша совєтська концепція… — С. 72.

[47] *Устюгова Е. Н.* Культура и стили // Метафизические исследования: Альманах Лаборатории метафизических исследований при философ. ф-те С.-Петербургского гос. ун-та. — 1997. — Вып. 5: Культура. — С.41.

викривленому та спотвореному вигляді, на поч. 1950-х був остаточний похований. Натомість його заступив формат республіканської історії, котрий безроздільно панував до кінця 1980-х рр.

* * *

Нижче публікуємо 2 фрагменти зі стенографічного запису засідання комісії ЦК КП(б)У 17 листопада — 8 грудня 1952 р., присвяченого обговоренню макета двотомника «Історія Української РСР». Ці уривки, звичайно, не передають повною мірою масштабів «плавильного горнила», якому піддавалися великі багатотомні праці, проте дозволяють скласти певні уявлення про спрямованість й обсяг контролюючих і регулятивних практик тогочасних партійних функціонерів.

У першому фрагменті зі стенографічного запису йдеться про обговорення тексту першого розділу члена-кореспондента АН УРСР Л. Славіна про первісне суспільство, в якому брали участь: В. Дядиченко (в. о. завідувача відділу історії феодалізму Інституту історії України АН УРСР), Ф. Єневич (завідувач кафедри діалектичного та історичного матеріалізму Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка), В. Мотузко (редактор журналу «Большевик Украины»), І. Назаренко (секретар ЦК КП (б)У), Д. Острянин (директор Інституту філософії АН УРСР), І. Фолюшевський (зав. кафедри політекономії Харківського політехнічного інституту).

У другому фрагменті з означеної наради йдеться про обговорення робочої назви п’ятого розділу першого тому — «Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. Воссоединение Украины с Россией — великий акт объединения двух братских народов в Русском государстве» та першого параграфу цього ж розділу (автор — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії феодалізму Інституту історії України АН УРСР І. Бойко). У цьому обговоренні, крім вище згаданих Ф. Єневича, І. Назаренка, І. Фолюшевського, брала участь ще низка осіб — І. Білодід (заст. директора Інституту мовознавства АН УРСР), А. Введенський (професор кафедри архівознавства і допоміжних історичних дисциплін Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка), В. Голобуцький (доктор історичних наук, ст. науковий

співробітник відділу археографії Інституту історії України АН УРСР), О. Короїд (Інститут економіки АН УРСР), А. Кошик (проректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка), І. Кравченко (завідувач кафедри історії СРСР Чернівецького державного університету).

Обидва уривки подано мовою оригіналу. Друкарські огріхи та механічні помилки виправлено без застережень.

Зі стенографічного запису засідання комісії ЦК КП(б)У 17 листопада – 8 грудня 1952 р., присвяченого обговоренню макета першого тому «Історія Української РСР»

I

17 ноября 1952 г.

... Тов. МОТУЗКО – На 9 стр. сказано *(зачитывает)*. Относительно этой фразы уже говорили. Очевидно, что овраг оббивали кольями с тем, чтобы таким образом зверь погибал, а чтобы только от одного падения в овраг зверь разбился – это маловероятно. Мне кажется, что это надо отредактировать.

В следующем абзаце есть слово «ассортимент» орудий. Это звучит модернизовано. Можно написать «набор», «разновидность» или виды орудий.

11 стр., последний абзац *(зачитывает)*.

Кто внимательно изучал Энгельса, Маркса, тот знает, что основой всех религий был анимизм, а без веры в животных религия была, есть и может быть. Поэтому основой, принципиальной основой всех религий, в том числе и первобытного общества, является, безусловно, анимизм. Я бы советовал остановиться на этом определении, тем более что это более поздняя форма.

На 12 стр. есть абзац, который начинается: «Около пятнадцати тысяч лет…» *(зачитывает)*. Последняя фраза «их сменили животные умеренного, современного климата». Я бы сказал таким образом: «их сменили животные умеренного климата», т. к. современный климат есть и холодный. А так будет правильно.

Есть фраза в следующем абзаце: «Некоторое значение в этот период приобрело рыболовство». Как-то не мотивировано. Надо заменить.

Немножко ниже, где речь идет о цитате товарища Сталина *(зачитывает)*.

Я бы эту приставку «На основе обобщения…» *(зачитывает)* вычеркнул, чтобы не привязывать такие руководящие указания товарища Сталина к этому месту.

Стр. 13. Конец этого абзаца, сказано *(зачитывает)*. К чему относится слово «которые».

(С места: К дереву).

Тогда я согласен.

Стр. 9, абзац первый *(зачитывает)*. Чтобы не получалось здесь недоразумения. Здесь язык поставлен на такое положение, как производство: если это не вызывает сомнения, можно оставить. Здесь получается, что язык развивается параллельно труду, а не на основе труда. Вот это надо уточнить.

Тов. [нерозбірливо] 12 стр. *(зачитывает)*.

По-моему, эта формулировка требует изменения. Примеры, по-моему, неудачные.

(С мест – на стр. 11 сказано – «Первобытное земледелие…» и говорится о том, что это привело к появлению оседлости. Что именно привело. Охота привела к оседлости).

(С мест – Имеются стойбища, стоянки – это и есть оседлость. Надо как-то экономически обосновать все это).

Тов. СЛАВИН – Здесь идет речь о возникновении оседлости в эпоху доматериалистическую. Имеется несколько сот стоянок и на них имеется… Здесь идет речь о появлении оседлости больше, чем было до сих пор, когда были новые стоянки, а стойбища стали.

(С мест – Энгельс в своей работе «Происхождение семьи и частной собственности» не к этому периоду относит оседлость).

Здесь идет речь не о месяце, не о годе, а идет речь на протяжении десятилетий, а может быть столетий.

Тов. ЕНЕВИЧ – Пусть это будет десять тысяч лет. Тов. Славин предлагает правильно, что были какие-то возможности, которые привели к оседлости, нужно их показать.

Тов. СЛАВИН – *(зачитывает)*. Это привело к появлению оседлости.

(С мест – На основании чего).

На основании охоты.

Тов. ОСТРЯНИН – на стр. 12, 3-й абзац неправильная формулировка *(зачитывает)*. «В процессе труда происходило непрерывное развитие и совершенствование…». Это правильно. Дальше. «Он постепенно освобождался от физических признаков, роднивших его с предками, человекоподобными обезьянами». Это безграмотная формулировка. Нужно было бы сказать так: «Человек

постепенно приобрел качественно новые признаки, отличающие его от человекоподобных обезьян».

Тов. НАЗАРЕНКО – на стр. 9 написано: «Общественный труд создал самого человека», Энгельс пишет об этом – «В конечном счете, надо проверить этот факт».

На стр. 10, где речь идет о матриархате написано «высокое общественное положение». Тут нужно сказать по-иному, «решающая роль в производстве» или еще как-нибудь.

(С места – у Энгельса есть такое выражение).

Есть предложение всем товарищам, которые писали эту главу к утру дать новые формулировки, с учетом этих замечаний.

Тов. ДЯДИЧЕНКО *(зачитывает второй параграф).*

Тов. НАЗАРЕНКО – Какие есть замечания?

У меня есть общее замечание – нельзя ли перенести то, что товарищи говорили о матриархате туда, где мы вели спор. Здесь это не на месте, а там как раз хорошо будет. Посмотрите, товарищи, это на стр. 16. А это место *(зачитывает)* перенести на стр. 10, абз. 1.

Тов. СЛАВИН – Здесь речь идет о позднем матриархате, это и заставило меня это место дать.

Тов. НАЗАРЕНКО – Тогда видимо, этот вопрос не разработан полностью там и там, потому что получаются повторение.

Тов. ФОЛЮШЕВСКИЙ – Перестановку надо сделать.

Тов. НАЗАРЕНКО – Какое будет мнение.

(С мест: Правильно).

Поручим авторам.

II

22 ноября 1952 г.

Тов. НАЗАРЕНКО – Насчет заголовка обменяемся мнениями.

(С места – Я думаю, что здесь слово «объединение» лишнее. Просто – «Воссоединение Украины с Россией – великий акт двух братских народов»).

(С места – оставить так, как есть).

Тов. КОШИК – я предлагаю так озаглавить: «Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. Воссоединение Украины с Россией» и на этом поставить точку.

Тов. БЕЛОДЕД – Надо оставить так, как есть. Заголовок носит характер хорошей формулы, содержания – это и докладчики, и лекторы всегда будут знать, как начинать эту тему. Воссоединение Украины с Россией – есть какой-то акт в борьбе за объединение двух

братских народов. Раз мы имеем возможность расширить и дополнить, почему это не сделать. Это уточненное и расширенное понятие.

Тов. ЕНЕВИЧ – Я думаю, что в этом названии надо обратить внимание вот на что: что до Переяславкой Рады украинский народ и русский народ – были два народа. Другое дело, что вышли из общего корня. Воссоединение в исторической литературе и в работе товарища Сталина трактуется как слияние. Это воссоединение украинского народа с русским народом – слияние. Нет, это не слияние. От того, что он присоединился к России, украинский народ не потерял своего национального лица. И здесь воссоединение трактуется в смысле объединения. Я думаю, что нам где-то в самом изложении (надо подумать где) надо взять на себя смелость и дать объяснение самого понятия «воссоединение», сказать, что понятие «воссоединение» имеет два смысла – один смысл в смысле слияния, а другой – в смысле объединения. Допустим, Западная Украина воссоединилась с Восточной. Здесь одна культура, все общее и воссоединение в смысле слияния произошло.

Что касается названия, то я думаю, что это название правильное.

Тов. НАЗАРЕНКО – История знает воссоединение двух народов в едином государстве. Товарищ Сталин пишет – воссоединение и в скобках – слияние.

(С места – В словаре Ушакова написано «воссоединение» – соединение чего-то ранее отторгнутого. И эти области были ранее отторгнуты, а теперь они соединились).

(С места – В последнем русском словаре «воссоединение двух братских народов»).

Тов. НАЗАРЕНКО – Воссоединение, может быть, и бывает одного народа расторгнутого каким-то образом и воссоединение двух братских народов, после того, когда они были оторваны друг от друга. Я считал бы, чтобы оставить так: «Воссоединение Украины с Россией». И на этом поставить точку.

Тов. КОШИК – Мне представляется, что текст, предлагаемой формулировки «освободительная война украинского народа, таких-то годов, воссоединение Украины с Россией» раскрывает содержание следующего дальнейшего текста. И, мне кажется, это наиболее приемлемое название будет, тем более что в статье «Правды» об этом прямо сказано.

Тов. НАЗАРЕНКО – Может быть, сказать: «освободительная война украинского народа против шляхетской Польши. Воссоединение Украины с Россией», чтобы в самом заглавии было ясно, о чем идет речь.

Тов. ФОЛЮШЕВСКИЙ – Я согласен, чтобы оставить «освободительная война украинского народа». Написать против кого. Но я думаю, чтобы полностью оставить такую формулировку, она расшифровывает и уточняет понятие, и никакой тавтологии нет.

Тов. ВВЕДЕНСКИЙ – Я бы предложил так озаглавить 5-ю главу: «Освободительная война украинского народа против шляхетско-панской Польши. Годы. Воссоединение Украины с Россией в едином русском государстве – акт великого исторического значения».

Тов. ГОЛОБУЦКИЙ – Я думаю, что слово «Украина» вообще можно вычеркнуть.

Тов. ЕНЕВИЧ – Я не согласен потому, что мы будем здесь делать ударение на гнет со стороны шляхетской Польши, которая угнетает украинский народ. Иначе будет не мотивирован переход к освободительной войне. Я думаю, что в другом месте можно выбросить слово «Украина», но здесь нет.

Тов. ГОЛОБУЦКИЙ – Тогда поставить в самом конце.

Тов. КРАВЧЕНКО – В первой половине XVII века до воссоединения дается расшифровка социально-экономического строя, и Польша должна быть дана в этот период, и показать преимущество в социально-экономическом строе. Сказать, что это было в середине XVII века. Об этом не сказано. Но говоря о социально-экономическом строе в этот период, вы говорите о казачестве. Вы должны сказать о мещанстве, крестьянстве и т. д., а вы сразу в торговлю. Есть такое предложение, написать «Социально-экономическое развитие Украины в первой половине XVII века».

Тов. ФОЛЮШЕВСКИЙ – Нельзя же в каждом заглавии писать «социально-экономическое».

Тов. НАЗАРЕНКО – Вы смотрите: «Усиление крепостничества и рост казачества» исчерпывает экономику и политику. Давайте, отклоним предложение т. Кравченко.

I. Усиление крепостничества и рост
казачества Украины в первой четверти XVII века.

Тов. ЕНЕВИЧ – Я считаю главным недостатком этого параграфа то, что в нем ничего не говорится о польской шляхте. Украина в это время находилась под господством Польши. Этот параграф нужно начать как-то так, что «Украина, которая была в составе польской шляхты…», а потом то-то, то-то и то-то.

Тов. НАЗАРЕНКО – У них все время боязнь, как бы их не обвинили в теории единого потока. Всякое явление имеет конкретную

историческую форму. Здесь в этом параграфе нет главного врага. Борьба носила конкретный, определенный характер – борьба украинского народа против польской шляхты. Статью «Правды» институт истории усвоил плохо. В «Правде» вот что написано, но это почему то обойдено. Отсюда надо начинать.

«На сцене не отображены горе, нищета, бесправие украинского народа, томившегося под игом польской шляхты».

А вы, из-за трусости, начинаете путать дела, историческую правду по-своему прятать. А ту ясно написано, особенно во второй части: «Поэтому не возникает у зрителя ясных представлений о коренных причинах, вызвавших движение за свое освобождение и за установление дружбы и союза с русским народом».

Поэтому прав т. Еневич, говоря, что этот параграф не годится в основе, его надо заново написать. Не о поправках идет здесь речь, а чтобы его заново написать. И чтобы первый пункт этой главы сразу подчеркивал, о чем идет речь, без лавирования, без дипломатии и без трусости.

Тов. ЕНЕВИЧ – Если брать украинскую верхушку того времени, то сила этой верхушки объяснялась тем, что она была в блоке с польской шляхтой.

… А то, что Вы приводите цифры, это объективистское, непартийное, не острое изложение задач. Это спокойное статистическое изложение.

Даже на первом плане идет изложение неправильное. Развиваются города, но развиваются то в составе польского государства и не говорится о гнете. Освещен этот вопрос неправильно.

(С места т. Бойко – Я хотел бы, чтобы к этому вопросу мы возвратились после того, когда посмотрим не один, а четыре параграфа этого раздела).

Тов. НАЗАРЕНКО – Тов. Еневич прав. Ведь для того, чтобы хорошо спел хор, нужно чтобы регент дал правильный ход. Вот с первого параграфа надо дать правильный тон этому разделу. Надо сразу дать звучание этого важного раздела, чтобы читатель сразу был введен в курс дела и сразу ему был дан подход к этому вопросу.

(С места т. Бойко – Нужно решить вопрос, где мы упор сделаем о гнете, здесь или там, где говорится о захвате украинских земель Польшей, или в четвертом параграфе пятого раздела «Украина перед освободительной войной»; как сложились социально-экономические, политические, культурные, национальные и религиозные отношения или об этом больше сказать вот здесь).

Тов. НАЗАРЕНКО – Вообще через всю главу надо провести линию.

(С места т. Бойко – Но где нужно более широко, полнокровно, красочно сказать об этом. Мне представляется, что мы можем правильно решить это, когда мы прочитаем все четыре параграфа).

Тов. ЕНЕВИЧ – Противоречия, о которых вы должны сказать, они достигают кульминационного пункта. Перед войной, поэтому об обострении вы скажете там, а о начале здесь нужно сказать.

Тов. НАЗАРЕНКО – Вообще этот параграф надо по-иному написать.

Тов. ФОЛЮШЕВСКИЙ – Мы в предыдущих главах обращали внимание. Надо все время говорить о подъеме, развитии экономики, абстрагируясь, показать рост социального и национального гнета. Даже статистические данные, приведенные на стр. 158, недостаточно хорошо подчеркивают это положение, надо дать такие данные, чтобы и они показывали эту дифференциацию. Надо усилить, показать гнет и задержку развития производительных сил. Другое дело, что, несмотря на задержку в развитии, оно все же происходило, но это противоречие надо сохранить.

Тов. КОРОЕД – Правильно будет так назвать – «Украина накануне освободительной войны». Весь это материал разбивается между параграфом.

Тов. НАЗАРЕНКО – Ясно одно, что начинать надо по-иному и если этот пункт остается, то его надо написать заново. Тезисы есть, а они их игнорировали.

Науковий архів Інституту історії України НАН України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 353, арк. 2–5, 227–234. Машинопис. Незасвідчена копія.